

KULTURA SLOVENSKEGA JEZIKA V ZGODOVINI NAŠEGA JEZIKOSLOVJA*

Kultura jezika pomeni za povprečnega jezikovnega uporabnika nekakšno »učinkovanje« na govorjeni in pismeni knjižni jezik, izobraževanje, ki je zaobseženo v dveh merilih družbenega vrednotenja, v *pravilnosti in lepoti*. Kultura jezika nikakor ni samo stvar jezikoslovcov. Vanjo se vključuje obsežno udejstvovanje vseh uporabnikov v jezikovni praksi, v teoretičnem smislu pa se s temi vprašanji ukvarjata kar dve jezikoslovni veji: normativno-opisna slovnica in normativna literarnozgodovinska ter jezikovna stilistika. Prva kolikor toliko usmerja sodobno jezikovno rabo s pravili, ki jih povzema iz pismenega in govorjenega jezika sedanjosti in neposredne preteklosti, in ponazarja delovanje jezikovnega sistema v ožjem, slovničnem smislu. Stilistika izhaja predvsem iz umetniške tradicije pismenega jezika (usmerjena je predvsem k umetniškemu jeziku) in posreduje jezikovne podatke, dosežke o zgradbi, slogu, tipih besednega izražanja ter ritmiki umetniških, pa tudi ljudskih leposlovnih zvrsti.¹

V bistvu si nasprotujeta, saj prva utrjuje in nenehno opozarja na ustaljeno slovnično pravilnost, ki jo želi splošni razumljivosti in splošni izobrazbi v korist vzdrževati, druga pa te tradicionalne okvire prestopa in jih s posebnostmi glasoslovnega, oblikoslovnega, najpogosteje pa besednega ali sintaktičnega značaja, prerašča in s tem v časovnih presledkih povzroča odločilne spremembe ali celo razvojne preobrate v zakonitostih posameznih jezikovnih sistemov.²

Če sta oba ta nasprotujoča si nagiba v znosnem sorazmerju, lepo pogojujeta organsko razvojno rast knjižnega ali tudi neknjižnega jezika, ki je vidna v nenehnem izmenjavanju besed, prispodob, stavčnih shem, slovničnih oblik itd. v jezikovni sodobnosti, še jasneje pa so tovrstne izmenjave razvidne iz jezikovne preteklosti.

Pri oblikovanju jezikovne kulture sta v navedenem smislu vedno prisotni dve merili: merilo jezikovne, to je slovnične pravilnosti³ in merilo estetske, to je stilistične pravilnosti. V zametkih ju je mogoče zasledovati že vse od začetkov slovenske nabožne književnosti, od protestantov dalje, ki so prvi izpričano zavestno v tekstih oblikovali slovenski »kulturni dialekt«. Stilne analize še starejših jezikovnih spomenikov pa nas v tem pogledu usmerjajo celo v 10. stoletje, v čas nastanka Brižinskih spomenikov (Pogačnik, Pogorelec), saj je iz njih razvidna stilna praksa starejše, neslovanske predloge z značilnostmi prvotnega obrednega jezika.

Omenjeni merili jezikovnega vrednotenja sta v zgodovinskem razvoju spremenljivi; odvisni sta od teoretično-jezikoslovnih nazorov in družbeno-razrednih idej-

* Prirejeno po predavanju na strokovnem seminarju za slovenski knjižni jezik, v Celju 25. septembra 1971.

¹ J. Pogačnik, *Poglavja iz splošne stilistike*. Jezikovni pogovori II. Ljubljana 1967. Str. 173—234.

² E. Stankiewicz, *Problemi pesničkog jezika s gledišta lingvistike*. Filološki pregled I/II. Beograd 1963.

³ B. Urbančič, *O kriterijih pravilnosti v knjižni slovenščini*. JIS VI 1960/61, VII 1961.

nih sprememb. Zgodovinska izkušnja govori še o eni zakonitosti: čim višjo vrednoto predstavlja »deželni« ali kasneje narodni jezik ozaveščenim posameznikom ter jezikoslovcem, tem večja je skrb za kulturo jezika.

Seveda je mogoče v starejših razdobjih ti merili razbrati predvsem iz jezikovne prakse, saj do konca 18. stoletja ni bilo na razpolago dovolj tovrstnih priročnikov; Bohoričeva slovnica je bila redka. Bohorič v svoji slovnici navaja prvenstveno normativna pravila za pismeni jezik, kolikor jih je pač izluščil iz praktične pismene rabe svojega razdobja. Vendar stilno vprašanje ni bilo popolnoma zanemarjeno. V sintaktičnem delu navaja in upošteva »pesniške figure« kot sintaktične različice posameznih besednih vrst ali posameznih besednih zvez, ki so v tekstih služile raznolikosti izražanja in s tem opravljale estetsko oziroma stilistično funkcijo; seveda je ozir na latinski stilistični »kanon« prisoten. Zanimivo je, da je estetsko merilo izražanja podrejeno slovničnemu merilu jezikovne pravilnosti.

Razumljivo je, da je za prve pisce in prevajalce značilna v tem pogledu, kljub zavesti o potrebi jezikovne pismene skupnosti, še dokajšnja stopnja subjektivnosti. Že Trubar sam se je v začetku svojega dela teh meril ob pisanju črke in besede v knjižnem jeziku zavedel, a je predvsem ob besedju estetski vidik iz idejno vzgojnih razlogov podredil funkcionalnosti sporočanja. Pravi: »Mi smo, Bug vej, dosti zmišlovali s kakovimi puhštabi to našo besedo bi mogli prov po tej ortografiji štaltnu inu zastopnu pisati.« Pojasnil in utemeljil je tudi svoj odnos do besedišča in jezikovnega sloga: »Mi nismo v letimu našimu obračanu oli tolmačovanu lepih, gladkih, visokih, kunštnih, novih oli neznanih besed iskali, temuč te gmajnske krajske preproste besede, katere vsaki dobri preprosti Slovenec lehu more zastopiti (P. Trubar, Ta Evangeli Svetiga Matevsha, 1555). Rekli bi lahko, da se je odločil za živ, vsakdanji pogovorni jezik, ki je primerno vsebini govorniško privzdignjen, saj je slovensko cerkveno govorništvo do 16. stol. nedvomno že izoblikovalo svojo tradicijo, od kod bi sicer Trubar imel tako izrazno prožnost in pripovedno razgibanost v svojih uvodih in polemikah. Za njim in drugimi protestanti pa je v naslednjih stoletjih tako v normativnem kot v stilističnem pogledu značilno zanimivo medsebojno učinkovanje cerkvene pismene tradicije in vedno v večji ali manjši meri prisotne pokrajinske jezikovne stvarnosti.

Iz navedenih razlogov, predvsem pa zaradi pomanjkanja normativnih navodil, je bila »kulturna politika« v 17. in 18. stoletju še manj enotna, zato pa izvirni vsebinski teksti (pridige, molitveniki, pesmarice) kažejo na »bogato« oblikoslovno, predvsem pa glasoslovno krajevno obarvano »individualnost« deželnega jezika, za baročne pridigarje je seveda posebej v estetskem pogledu značilna govorniška stilistična bohotnost.⁴

Stilne posebnosti tovrstnega jezika izhajajo že iz prvotne učinkovalnostne funkcije obrednega jezika različnih verstev, saj je znano (o tem piše Milewski⁵), da se že obredni jeziki poganskih verstev razlikujejo od jezika običajnega sporočanja. V rabi posebnih besed, oblik in besednih zvez se skriva posebna, magična

⁴ B. Pogorelec, *Nastajanje slovenskega knjižnega jezika od začetkov do konca 18. stoletja*. Jezikovni pogovori II. Ljubljana 1967.

⁵ T. Milewski, *Językozawstwo*. Warszawa 1965. Str. 246—250.

učinkovitost, zato imajo ta sredstva, po predstavi verujočih, posebno moč nad različnimi naravnimi in življenjskimi pojavi (npr. zakletve).

Torej je tudi v tej jezikovno-vsebinski zvrsti, ki je postala podlaga sodobnemu knjižnemu jeziku, že od vsega začetka prisoten estetsko-ekspresivni delež. V metaforičnem pogledu gre za naslonitev na biblijo, na ljudsko pesem in na pogovorno ekspresivnost.

Tudi za Pohlinovo dobo, ki je nakazala dvom v »pravilnost« pismene besede, ker se je zdela delno arhaična, delno že »pokvarjena«, a tudi od žive rabe (seveda pokrajinske) preveč oddaljena, je značilno, da so obstajala, se oblikovala in preoblikovala določena pravila jezikovne pravilnosti in lepote. V pojmovanju vnetih poznavalcev slovnice in raziskovalcev jezika se pojavi značilna dvojnost. Japelj in Gutschmann vztrajata pri kolikor toliko tradicionalni, že s študijem jezika utemeljeni pismeni pravilnosti (uveljavljanje etimološkega načela v pisavi), ki Slovence vsaj delno združuje, Pohlin pa se odloči za novo, sinhronično izhodišče, ker se je pismena beseda preveč razhajala z govornim jezikom središča predvsem v glasovnem in oblikovnem pogledu. Prehod na sinhronično raven v marsičem spremeni podobo iz Bohoriča znanega jezikovnega opisa. Upoštevanje sodobnega gradiva pa je vendar v marsičem pripomoglo k razčiščenju stališč in mnenju o knjižnem jeziku in omogočilo natančnejšo klasifikacijo nekaterih jezikovnih pojavov. Zanimivo pa je, da se omenjeni slovničarji in pisci ob estetskem vrednotenju jezika ne razhajajo. Zavedajo se jezikovne dvojnosti: *dialekt*, ki je grd in nepravilen, in *knjižni jezik*, ki je lep in pravilen! Estetsko vrednotenje jezika ima že izrazit razredni prizvok.

Niti Pohlin niti Gutschmann ne trpita v knjigi »rustikalnih« besed, predvsem pa ne narečnega izgovora v »kultiviranem« cerkvenem govorništvu. Vendar pojem »Pöbelssprache« ne pomenja pri nasprotnikih istih pojavov. Pohlin je npr. hud nasprotnik koroško-gorenskega švapanja, ki je po Gutschmannovi presoji in odločitvi delno prevladalo v pisavi (bil: bių), znano pa je tudi Pohlinovo prizadevanje za »pravilen« izgovor ozkih in širokih, kratkih in dolgih o in e ter drugih samoglasnikov. Gutschmann je predvsem zaradi nazora o pravilnosti pismenega jezika in delno iz estetskih razlogov (uporabljali so termin »Zierlichkeit«) dosledno naslonitev na govorni jezik z glasovnega in delno leksikalnega vidika še ostreje zavračal. Pravi: »Einige wollen behaupten, man müsse im Windischen anders schreiben, anders aber aussprechen. Dieser Satz ist insgesamt falsch und verderblich, weil er nur dachin verleitet, dass man zwar regelmässig schreiben, im Aussprechen aber sich nach der verderbten Gewohnheit des Pöbels richten soll.« Torej glas naj se v knjigi ravna po črki! Lahko pa bi rekli, da tako gledanje zahteva tudi v pravopisnem pogledu nekatere »sinhronične« korekture; črkovni znak naj izraža pravo, živo jezikovno stvarnost. In res je Gutschmann vpeljal celo narečne dvoglasnike (fviet, viefte, fourashnik itd.) pri nekaterih besedah (za prvotno dolgi ê).

Ta nazor je povzročil, da se je tudi odnos do nemških ljudskih popačenk spremenil. V prvem razdobju slovenskega pismenstva (Trubar) niso bile občutene kot nepravilne ali grde. Gutschmann navaja v svoji slovnici obsežen spisek slovenskih besed (delno iz narečja, delno po modelih pismenega jezika izpeljanih) za nemške spakedranke, od tega časa dalje pa se je puristični vidik na leksikalnem področju jezika vedno bolj uveljavljal.

Zanimivo je, da sta pri estetskem vrednotenju jezika najbolj izpostavljeni in opazni glasovna in besedna plast, oblike so nevtralneje in bolj obstojne. V zgodovini slovenske stilistike je prav Pohlin v svoji *Poetiki*⁶ ob razmišljanjih o slovenskem verzju (vklenil ga je v kvantitativno načelo, opazil pa je tudi naglasno načelo slovenske ljudske pesmi) in rimi zadel na izrazito jezikoslovna vprašanja, saj so se ob obravnavanem gradivu pokazale zakonitosti slovenskega pravorečja in naglaševanja.

Tudi kasnejša Metelkova »metrična šola«⁷ v začetku 19. stoletja ni mogla mimo teh vprašanj in v obravnavanih še ni bistveno preseгла glasovnega območja. Vse tovrstne »predpriprave« so imele pozneje vpliv na oblikovno blaglasno dovršene poezije 19. stol., ki se je po »Stritarjevem formalizmu« izrodila. Vsebinski obseg šolske poetike pa se celo do Breznikove slovnice (1934) ni bistveno spremenil (obravnavala le »Meroslovje«).

Odnos do kulture knjižnega jezika se je v začetku 19. stoletja bistveno spremenil. Povzročile so ga ideološke spremembe (oblikovanje narodnostnih skupnosti) in razvoj zgodovinske jezikoslovne znanosti. V smislu prevladujočih idej pride do preobrazbe omenjenih meril; oblikovati se začnejo drugačna merila jezikovne pravilnosti, razvijajo se nove stilistične vrednote.

Ponovno oživiljena in še zavestnejša zamisel o skupnem, vsa življenjska področja obsegajočem knjižnem jeziku vseh Slovencev, se pokaže ob stvarnem gradivu z vseh slovenskih jezikovnih področij izredno zapletena. Sinhronični pristop je za normiranje knjižnega jezika nesprejemljiv, saj v pravopisnem pogledu pomenja preobsežen porast glasovnih, oblikovnih in tudi leksikalnih sredstev. Šele zgodovinski način gledanja na vso to obilico pojavov polagoma v 19. stol. zagotovi vsem Slovincem vsaj zgodovinsko skupno jezikovno enotnost — novo pravilnost. Korenite spremembe v luči primerjalnega slovanskega etimološkega načela pomenjajo kasneje v marsičem prehud odmik od sodobne jezikovne stvarnosti.

Zamisel o vseslovenski knjižni normi na zgodovinski jezikovni podlagi, vsaj kar zadeva glasove in oblike, je izrečena v Kopitarjevi slovnici (1808), istočasno je naglašena potreba po vseslovenskem slovarju. S tem v zvezi nastaja nova zamisel o izobraževalni in umetniško ustvarjalni funkciji knjižnega jezika. Po Kopitarjevem mnenju lahko samo v celoti zbrana narodna jezikovna besedna dediščina omogoči Slovincem pogoje za razvoj prave posvetne besedne umetnosti. Te misli so pomenile važen preobrat v razvoju slovenske gramatične normativnosti, to je jezikovne pravilnosti in stilističnega jezikovnega razvoja.

Kopitar je zavrgel, kot pravi, ponemčeno, kalkirano leksikalno in sintaktično osnovo mestnega jezika in zahteval v knjižnem jeziku »zdravo« ljudsko osnovo. Naslonitev na ljudski jezik je prispevala nove nagibe k oblikovanju jezikovne kulture — pozitivne in negativne. Kako se te zamisli uresničujejo?

V slovničnem pogledu se v knjižnem jeziku na podlagi znanstvenih ugotovitev v zgodovinskem smislu začne izbor oblik po statističnem (relativnem) na-

⁶ F. Petrž, *Prva slovenska poetika*. SR XV (1967), 109–128.

⁷ A. Slodnjak, *Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe*. SR VIII (1955), 24–38.

čelu zgodovinske ali vsaj krajevno utemeljene upravičenosti; nastaja posrečena sinteza diahronično-sinhroničnih jezikovnih razvojnih smernic — celo v najširšem primerjalno slovanskem smislu. Enak je odnos do besedja in sintakse, ki ju je puristični vidik najbolj prizadel. Oblikovni in besedni »primanjkljaji« se delno nadomeščajo s slovanskim jezikovnim gradivom in novo tvorbo po slovenskih ali celo slovanskih besedotvornih vzorcih.⁸ Estetski vidik je podrejen ideologiji dobe: lepo je v jeziku to, kar je ljudsko, »narodno«, kar je redko in izjemno, zgodovinsko pietetno.

Ob takem pojmovanju umetnosti in spričo take stilistične jezikovne uresničitve pa je med Kopitarjevimi sodobniki prvič prišlo do spopada, ki govori o zanimivem »razslojevanju« kulturnih odjemalcev. Naglašena je potreba po pravi, ne samo vzgojni slovenski »umetnosti«. Ne samo preprosto ljudstvo, tudi slovenski izobraženec mora imeti svojim duhovnim potrebam primerno književnost in umetnost, da ne bo odvisen od tujih kulturnih dobrin. V slovenski jezikovni ustvarjalni praksi se je tedaj zgodilo za kulturo knjižnega jezika nekaj usodnega. Prešernov preprost, v bistvu na Vodnikovo jezikovno dediščino oprt, umetniško požlahtnjeni ljudski jezik, je postal temelj in vrh umetniških dosežkov knjižnega jezika za vse prihodnje pesniške rodove 19. (deloma tudi 20.) stoletja.⁹ Zanimivo je, kako velik razkorak je tedaj nastal med nastajajočo vseslovansko slovnično normo, njenim v folkloro zazrtim stilističnim nagibom in dejansko jezikovno umetniško stilistično upodobitvijo.

Pripominjam pa, da se tudi v cerkvenem govorništvu in v nabožni književnosti te skrajnosti niso uveljavile, saj sta jih določala meja splošne razumljivosti in ozir na jezikovno funkcionalnost. Tako npr. Slomšek v svojih delih (Hrana evangeljskih nauk, Drobtinice) zelo trezno in zmerno uveljavlja slovnične smerne v smislu slovenskega jezikovnega poenotenja, uveljavlja predvsem manj znano koroško besedje in se zavzema za kultiviranost jezika z ozirom na njegovo vsebino. Zanimive so njegove misli o tem, kako mora govornik »jezik v popolni oblasti imeti glede na čistost in pravilnost izraza«, ne sme se ponižati »na nivo navadnega narečja ljudskega, saj svetost in vzvišenost besede božje zahteva, da se nudi ljudstvu v vredni posodi in svečani obleki« (o tem poroča Ilešič v Popotniku (1900), str. 261).

V skladu z razvojem primerjalno-slovanskega jezikoslovja se je tudi normiranje vseslovenskega knjižnega jezika bolj ali manj približevalo razvojno primerjalni »pravilnosti« jezikovnih pojavov (Nove oblike (1850), Janežičeva slovnica (1854)), kar je nanizalo nemalo novih pravorečnih vprašanj. Govorjeni jezik se je v javnih udejstvovanjih naravnaval po črki. Ni čudno, saj se tak jezik, ki je v knjigah nastajal, resnično nikjer na Slovenskem ni govoril. Povprečne ubeseditve prve polovice 19. stoletja z izjemo Prešerna (v nabožnem slovstvu Slomška), kažejo na tri različne »stilistične« prijeme.

V poeziji prevladuje doneča izumetničenost Koseskega,¹⁰ ki je svoje umetniške učinke dosegal z neregularno tvorbo besed (krič, liv, rah, pah, očit, prekuc, sku-

⁸ Prim. F. Jakopin, *O deležu ruskih elementov v razvoju slovenskega knjižnega jezika*. SR XVI (1968) 65—90.

⁹ Prim. F. Jakopin, *Akcentnye i morfoložičeskie varianty v slovenskoj stihotvornoj reči*. L'Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves. XVIII (Bruxelles 1966-7), 199—220.

¹⁰ *Razna dela pesniške in igrokazne Jovana Vesela-Koseskiga*. Matica Slovenska v Ljubljani, 1870.

zba, pozaba, obotava, posodilo, skaloplez, prično) in z izborom besed v kontekstu po zahtevah ritma in rime, le da brez pravega občutka za stilni »rang« besede. Poleg vzvišenih knjižnih besed se pojavljajo pogovorno-žargonske (Snuje v oserčju mi duh, cuka na bedri mi meč; In huš po izbi sêmtertje Begljivka urno šterka, Na noge zbaše dvojca se, za njo marljivo derka ... str. 44. Kadar grob nemilo zine, Angelj čist na svetu mine ... str. 76). V posameznih delih poezije in proze se začne uveljavljati »ilirski«, starinski, narečni, psevdoljudski izraz (Valjavec, Pesmi: tisuč, svaka, san, žitje, stid, svaka kost, sovraž, včini!; Se naveličal sem, v hiši že biti, Dosti že čičal sem, Vúnkaj čem iti ... str. 47; Preplášen ves, un ves je v znoju, Po čelu se mu pot cedi, Al trma dam ga ne pusti ... str. 96; Ko, mné da boli ga bo rešil, Škof vode nekdo nánj je trešil ... str. 105, itd.), v časopisni jezik vdirata »ilirsko« in slovansko besedje (Slovenija, Slovenska Bčela, itd.). Ob svojem času je ostala najmanj opazna prav Prešernova požlahtnjena, splošnemu razumevanju zaradi zahtevne dovršenosti pesniških oblik nekoliko tuja, a vendar živa govornica. Ironija časa!

V zvezi s Prešernovo poezijo sta se pojavili tudi idejno-estetska teorija in kritika (Matija Čop), ki sta tudi nadalje v 19. stoletju odločilno vplivali na oblikovanje slovenske jezikovne kulture, saj sta usmerjali vsebinski razvoj slovenske književnosti (s tem tudi »tip« umetniškega jezika) glede na tematiko, knjižne zvrsti in oblikovno dovršenost. Spomnimo se samo Levstikovega literarno-teoretičnega in praktičnega doprinosa za razvoj slovenske proze (Popotovanje, Krpan).

Junak slovenske zgodovine, sodobni vaščan, vaški posebnež, sodobni meščan, izobraženec, politik, vsi ti se pojavljajo v Jurčičevih delih. Te osebe pa govorijo živ, realističen jezik — jezik v »skladu z značajem«. Stritarjevo »odkritje« Prešerna, njegova kritika jezikovnih in vsebinskih neokusnosti Koseskega in drugih (v satiri Triglav in s Posavja), kakor tudi njegova elegantna jezikovna preprostost, lahkotnost je vplivala na sodobnike, vzgajala v njih drugačne estetske nazore.¹⁴

Ta politično prizadevna, a jezikovno in jezikoslovno izobrazena (Miklošičevi slušateljji!), umetniško nadarjena generacija, je vsestransko oblikovala slovensko slovstvo in kulturo sploh, s tem pa je ustvarila tudi kultiviran jezik, v katerem so bile že nakazane zvrsti knjižnega jezika (pesniški jezik, pripovedni jezik z dialogom, strokovno literarnozgodovinski jezik, časnikarski in politični jezik ter znanstveni jezikoslovni jezik).

Seveda je raslo pod okriljem in ravnijo osebnosti, ki so tako odločno in pozitivno vplivale na naš jezikovni razvoj v smislu slovnične pravilnosti in stilistične dognanosti, tudi več jezikoslovnih in umetniških »samoukov«, ki so ali s svojo zagnanostjo ali pa preveč povprečno miselnostjo v marsičem zavirali naravni razvoj slovenske jezikovne kulture. Vse 19. stoletje je polno »stilsko zaznamovanih« jezikovno-normativnih in stilnih preusmeritev, ki jih je povzročala nuja časa. (Pravila Matije Majarja (1848), Kočvar—Žavčaninova povest »Mlinarjev Janez« — kot primer slovensko-hrvaškega jezikovnega sožitja in zlitja (1859), še bolj »slovanski« Razlagov pesniški almanah »Zora« (1860), jezikovno arhaizirani Jurčič—Levstikov Tugomer (1876), itd.).

¹⁴ J. Pogačnik, *Stritarjev literarni nazor*. Ljubljana 1963.

Omenjeno in še drugo jezikovno gradivo tega razdobja dokazuje, kako dalekosežno usodnega pomena lahko postane neka znanstvena domneva, teorija ali ugotovitev za jezikovno prakso. Miklošičeva teorija o staroslovenščini in novoslovenščini je imela za razvoj slovenske slovnične norme pozitivne in negativne posledice. Slovenske sklanjatvene oblike so dobivale bolj etimološko podobo, nekateri so uvajali v knjige celo v slovenščini davno izumrle oblike (aorist, imperfekt, deležnik na -ši/-vši, orodnik brez predloga: postal je županom, itd.), arhaizirajoče glasoslovne korekture, in tudi arhaični besedni izbor, sta obteževala razumljivost, še bolj pa povednost besedila, čeprav je bilo vse to spričo odmaknjenosti od sodobne jezikovne stvarnosti stilistično nedvomno učinkovito (uže, i, okolo, v roci, meževi, po obličji, riza, otrov, vojnik, stvoritel, čest, pravda, tvrd, itd.).

Kopitarjevo vzpodbujanje k posnemanju ljudskega jezika narodnih pesmi v besedni umetnosti se je stilistično izrodilo, saj je na podlagi ljudskih rek in primer nastajala nefunkcionalna, neokusna psevdoljudska etnografska metafora, iz česar se je duhovito norčeval Mencinger (Cmokavzar in Ušperna, LZ 1883).

Ob koncu 19. stoletja so se merila jezikovne pravilnosti in jezikovne estetike spet spremenila. Proti pretiranemu historicizmu na podlagi starocerkvene slovanščine v normativni slovnici in v jezikovni praksi je nastopil Škrabec,¹² ki se je v smislu mladogramatične jezikoslovne metode, s posebnim ozirom na funkcionalnost jezikovnih znakov, posvetil prenovi slovenskega pravopisa in pravorečja, za kar je imel na razpolago svoje bogato historično in sinhronično znanje in poznavanje slovenskih jezikovnih pojavov. V svojih razpravah je izhajal ponovno iz osrednjega knjižnega izročila 16. stoletja, saj je bilo le na podlagi enega krajevnega in zgodovinskega območja mogoče priti pri jezikovnem normiranju do zadovoljivih zaključkov, ki bi, vpeljeni v slovenske šolske slovnice, pripomogli predvsem k enotnemu in tudi živemu govorjenemu knjižnemu jeziku. V tem smislu je Škrabec gojil in razvijal predvsem glasoslovno ter oblikoslovno pravilnost — ter estetiko.

Vendar niti vestna Škrabčeva prizadevanja v »Cvetju« niti tako zaželeni Pleteršnikov slovar slovenskega jezika (1894-5) niti po njem sestavljen Levčev Pravopis (1899), niso zadovoljili slovenskega izobraženstva. Zakaj? Spor je imel svoj izvor v dveh različnih izhodiščih: normativna dela o knjižnem jeziku so izhajala iz zgodovinsko-logičnih jezikovnih dejstev brez posebnega ozira na stilistične značilnosti in odstope, književniki pa so svojo jezikovno prakso opirali na najboljšo knjižno tradicijo 19. stol. Izkazalo se je, da ta znanstveno zanimiva in vestna jezikoslovna dela, ki do danes niso izgubila svojega pomena, niso dala rezultatov s prave podlage.

Razgiban spopad za jezikovno sinhronijo proti jezikovni diahroniji v jezikovni normi in praksi se je začel med osrednjimi književniki z Ilesičem ter Bežkom na čelu, in jezikoslovcema Škrabcem ter Štrekljem zaradi »preprostega« pravorečnega vprašanja o izgovoru končnega -l. »Prleška falanga« in »slovenska gentry«¹³ sta utemeljevali »eljkanje« s sociološkimi in estetskimi razlogi — dvoustnični

¹² Prim. J. Toporišič, *Življenje in jezikoslovno delo o. Stanislava Škrabca*. SR XVIII (1970), 179—217.

¹³ Tako so bili imenovani Škrabčevi nasprotniki, ki so se v tem pogledu vzgledovali po Zagrebu, kajkavščini in češčini.

izgovor -l se je zdel »boljšim« ljudem preveč »rustikalen«. Škrabec se je ostro in duhovito norčeval iz takega snobizma — in neznanja — ter dokazoval, da »eljkanje« ni nič manj kakofonično (ocena Levčevega pravopisa, Cvetje (1898), in da je v slovenskem jeziku edino dvoustnični izgovor (bil > bių) upravičen.

Vendar je v govorjenem jeziku črka prevladovala nad glasom do Župančičeve odločitve o vpeljavi dvoustničnega izgovora končnega -l v gledališče, kar ni bilo lahko doseči prav zaradi neupravičenega odpora meščanskih nevednežev. V predavanju »Slovenski jezik in gledališče« (leta 1912) je povedal: »Izrekalo se je mnenje, in večinoma so elovci edini v tem, da spada »v« v ljudsko igro, »l« pa v salonsko in klasično dramo. Sedaj pa vprašam: kje pod božjim soncem je pri nas tisti salon, kjer se elka. Jaz ga ne poznam.« Posebej je zanimivo dejstvo, da je dvoustnični izgovor vpeljal prav Župančič, ki je bil zaradi svojega rodnega izgovora le edini upravičen »elkati« (Bela krajina ne pozna prehoda -l > ų, ker je še ohranila prvotni -l). K tem vprašanjem se je kasneje, ne brez duhovitosti, vračal še Ramovš.¹⁴

Šele Breznik je bistvo spora o pravopisnih vprašanih knjižnega jezika pravilno doumel in ga je začel tudi pravilno reševati. Normativna pravila knjižnega jezika morajo izhajati iz sodobnega jezikovnega gradiva in sodobnega jezikovnega opisa ter so tako posredno povezana s tradicijo jezika. Ko je Breznik začel pripravljati gradivo za novo slovensko slovnico (Slovenska slovnica za srednje šole, 1916), je spoznal neuporabnost, nesodobnost in neenotnost tedaj veljavne Janežič—Sketove slovnice (kljub Sketovim predelavam in dopolnilom), saj je podajala tisti splošno slovenski, na zgodovinski podlagi grajeni jezikovni sistem, v katerem dejanske jezikovne značilnosti sodobne osrednje slovenske knjižne ustvarjanosti še niso prišle dovolj do izraza. Tudi napotki za oblikovanje slovenskega knjižnega sloga so predpostavljali jezikovno »domačnost«, ne pa vsebinske jezikovne ustreznosti. »Naj se slovenski izreki in pregovori pogosto v spisih upotrebljujejo, ker postane skoz to cel spis nekako bolj domač in naroden« (*Nekaj o slovenskem slogu*. Slovenska slovnica, 1854).

Slabost te prve slovenske šolske slovnice je v tem, da zaradi svojega vseslovenskega jezikovnega okvira nima pri analizi posameznih jezikovnih pojavov enotnih, niti časovnih niti krajevnih izhodišč; pri analizi upošteva tako gradivo proze, poezije in pogovornega jezika, kar ne more prinesiti zanesljivih zaključkov o sintaksi. Zato tak normativni opis ne more dajati vsakodnevnih vsestranskih jezikovnih uporabi dovolj izdelanih pravil, saj slovnico ni dovolj razmejeno od stilističnega. Vse do naše sodobnosti nimamo celotne sintakse knjižnega jezika, ker še ni dovolj raziskano, kaj je v knjižnem jeziku sintaktično in kaj samo stilistično.

Breznik je začel znova in sestavil svojo slovnico na podlagi jezikovnega gradiva, ki se je uveljavilo pri najboljših pisateljih 19. stoletja. V pravorečje je uvajal Škrabčeve ugotovitve, samostojno se je posvečal kočljivostim slovenskega naglaševanja, sistemiziral oblikoslovje ter proučeval slog in besedje knjižnega jezika. V stilističnem pogledu so postajali vzor in merilo lepega jezika najboljši in dobri pesniki ter pisatelji. Do izraza so prihajale jezikovne zakonitosti subjektivnega izbora z ozirom na obravnavano vsebino.

¹⁴ F. Ramovš, *Izgovor slovenskega knjižnega jezika*. Zbrano delo I. Ljubljana 1971. Str. 766—771.

Pa tudi Breznik se kljub svoji zavesti in dolžnosti do jezikovne knjižne sodobnosti ni mogel izogniti usodi slovnika-grammatikarja, ki zaradi zapletenega delovnega postopka ne more dohajati tistega, kar predvsem v leposlovnem jeziku vnašajo subjektivno nadahnjeni »rušilni stilisti« — umetniki. Poudarim naj še dejstvo, da je Breznik funkcionalnost besed videl in upošteval, saj je iz njegovih razprav (*Življenje besed*, Maribor 1967) razvidno, da je razlikoval nekatere stilne zvrsti jezika: govori o umetniškem, časnikarskem, strokovnem in pogovornem jeziku, čeprav teoretično o knjižnih jezikovnih zvrsteh ne razpravlja.

Proti koncu 19. stoletja se je samoniklo razvil tudi nov stilni izraz — kot odpor na pretirano slovansko besedje in domačo izumetničenost. Predvsem pesniki so se ogibali okorelosti realizma, kot piše Petre,¹⁵ in se oprli na simboliko ljudskega pesništva (Moderna). Novo estetsko merilo v književnosti je seveda tudi v jeziku povzročilo preobrazbe. Nova izrazna tehnika ne kopa več sinonimov, ne trpi več neživih slovanskih izposojenk in izumetničenih besed, ampak v stvarni, preprosti besedi čuti in izrablja večpomenskost. Preprosta beseda v kontekstu je postala sredstvo bogatejšega, a tudi skrivnostnejšega sporazumevanja; prešla je v simbol, ki tudi bralcu dopušča možnost samostojne vsebinske razlage. Pokazale so se nove pomenske razsežnosti besed, s tem pa tudi njene nove sintaktične možnosti, ki so bile »ogrožane« od obvezujoče in »pravilne« norme.

Na drugi strani je v poeziji pridobila na pomenu zvočnost besede (zvočnost je odmev pomena); klasične pesniške oblike so odmrle, meje klasične poetike, kot piše Bernik,¹⁶ so se podrle. Med poezijo in prozo ni več bistvene razlike, ritem je prodril tudi v prozo. Začetna stopnja tega razvoja je izpričana že v nekaterih Tavčarjevih novelah, kot je dokazala M. Boršnik.¹⁷

Kakor ta nova stilna nagnjenja niso povsem v skladu z obvezujočo normo jezikovne knjižne »pravilnosti«, se pa presenetljivo ujemajo z nazori psiholingvisti¹⁸ (Humbolt, Herbart, Steinthal in kasneje Vosslerjeva šola), ki je učila, da je jezik poedinca rezultat, izraz individualne psihologije.¹⁹

Nov pripovedni stavek, Cankarjev stavek, je simboličen, pomensko nabit; vsebini prilagojen ritem stopnjuje osnovno vsebinsko razpoloženje: »Naprej . . . Marš!« Kompanija se je sunkoma zaokrenila, ter se napótila s čvrstimi koraki v megló nizzdol. Pred njo je jezdil gospod stotnik; visoko iznad meglé se je dvigal njegov črni plašč (I. Cankar, *Gospod stotnik*).

Taka ritmična stavčna zgradba zahteva svojevrsten besedni red, pazljiv besedni izbor, izkorišča slovenske svobodne naglasne možnosti ter kvalitetne in kvantitetne odtenke samoglasnikov. Kako drugače v primerjavi s tako melodično pripovedjo zveni istočasni pogovorni stavek Milčinskega, poln pogovorne aluzije in ironije, ki ima svoj izvor tudi v večpomenskosti besede in stopnjevanju ali ponavljanju posameznih besed.

¹⁵ F. Petre, *Iz Župančičeve poetike*. SR XVII (1969), 266.

¹⁶ F. Bernik, *Problem literarnih zvrsti*. SR XVII (1969), 33.

¹⁷ M. Boršnik, *O Tavčarjevem poetičnem ritmu*. SR XVII (1969), 53.

¹⁸ Prim. M. Ivič, *Pravci u lingvistici*. Ljubljana 1970, str. 43–47; T. Slama-Cazacu, *O predmetu in metodologiji psiholingvistike, o možnostih njene aplikacije*. JIS XVI (1970/71) 5. 129–137.

¹⁹ Jezik je mreža akustično-motoričnih predstav, ki obstajajo na podlagi asociacije; tej definiciji se je pridružila še apercipcionalistična teorija o čutnem dojetanju in izražanju predstav v jeziku.

»Skrbelo me je in sem stopil h gospodu ravnatelju, kamor mi hodi sin v šolo, in je gospod ravnatelj poklical še gospoda kateheta, da smo se pomenili, in sta oba prav prijazna gospoda. In sta rekla in je to res: Saj bo fant skavt le, dokler bo mlad! Potolažila sta me. Naj pa bo skavt v božje ime in naj uboga skavtske zakone, dokler je mlad, in naj ne laže in naj ne krade! Mladost hitro mine. Potem pa bo tako drugače.« (F. Milčinski, Skavt Peter).

Po pravilih knjižne stilistike je npr. veznik *in* v navedenem primeru vsekakor preenoličen in prepogost, vendar pa ima v danem kontekstu važno pomensko funkcijo, saj nas avtor ob koncu stavka požene v smeh. Takratno jezikoslovje je kazalo še kar dovolj strpnosti za posebnosti pesniškega ali sploh »umetniškega« jezika. Kakor hitro pa se je v knjigi pojavil kak drug »tip« jezika, je uvidevnost prenehala.

Tako je bil npr. Milčinski, ki je tako enkratno zadel pogovorni jezik svojih sodobnikov, jezik posamezne osebe, uradniški način izražanja, ki se je tako izvrstno norčeval iz jezikovnega snobizma »boljših ljudi«, pogosto vzrok za kritične izpade pazljivih normativnih slovničarjev.²⁰ Spričo svoje zagledanosti v logično jezikovno pravilnost slovnicega sistema v ožjem pomenu (glasovi, oblike) še niso dovolj upoštevali funkcionalne rabe jezikovnih sredstev, zato niso mogli dojeti novih stilnih usmeritev.

V zvezi s tem pa želim naglasiti, da je jezikovna ustvarjalnost (predvsem semantične in sintaktične razvojne možnosti) značilna tudi za govorni jezik od najvišje intelektualno-pogovorne do najnižje žargonske zvrsti jezika. Te jezikovne novosti, bodisi besedotvornega, kontekstualnega ali metaforičnega značaja, redkeje prodrejo v knjige. Delno zaradi samozadostnosti nekaterih modno usmerjenih umetnikov, ki jih jezikovna tradicija in živa vsakdanja beseda vedno manj zanima, prav tako tudi ne splošna razumljivost besedila. S svojimi jezikovnimi iskanji si sami preprečujejo sporazumevanje in se s tem zapirajo v bolečo lar-purlartistično odtujenost, saj samo ekspresivnost jezikovnega izražanja bralcev ne more v celoti pritegniti, niti zadovoljiti.

Franc Žagar

Ljubljana

STILISTIČNE VAJE V OSNOVNI ŠOLI

Za otroške spise je značilna stilistična okornost, tako so za višje razrede osemletke v učnem načrtu predvidene posebne stilistične vaje, ki naj bi ugladile izražanje. V začetku sem se mnogo trudil s tem, vendar zlepa nisem znal biti tako konkreten, da bi vzbudil zanimanje učencev. Z leti sem zbral nekaj vaj, ki učencem ugajajo in tudi dejansko vplivajo na njihovo izražanje. Večinoma morajo pri teh vajah učenci zamenjavati to ali ono besedo, izraz, stavek ali sestavek.

²⁰ J. Tominšek, *Antibarbarus*. Ljubljana 1911. Tip: Išče se Uršo Plut.